

Кримінологічна асоціація України

О. М. ЛИТВИНОВ, Ю. В. ОРЛОВ

**КРИМІНОЛОГІЯ
«СВОГО» ЧАСУ:
НАУКОВІ РОЗВІДКИ**

Харків
«Право»
2021

УДК 343.93
Л64

*Рекомендовано до друку рішенням правління
Кримінологічної асоціації України
(протокол № 6 від 13 серпня 2021 р.)*

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор А. М. Яценко;
доктор юридичних наук, старший дослідник Є. О. Гладкова

Литвинов О. М.

Л64 Кримінологія «свого» часу: наукові розвідки / О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов ; Кримінол. асоц. України. – Харків : Право, 2021. – 316 с. : іл.

ISBN 978-966-998-267-4

Актуальність нового за формою і змістом кримінологічного аналізу соціальних практик постає сьогодні у зв'язку з тими трансформаціями, які відбуваються в соціальній реальності. Вплинувши на характер свого наукового осмислення, вони поставили питання про адекватність змін у кримінологічних теоріях і концептах, розширення відповідних дослідницьких обріїв. Ці зміни зумовлюють якісно нове розуміння стану соціальності, що змінився, і створюють умови для формування «нової» кримінології, що відповідатиме цьому моменту.

Для науковців, практичних працівників, викладачів, курсантів, студентів і широкого кола читачів, які цікавляться кримінологічною проблематикою.

УДК 343.93

ISBN 978-966-998-267-4

© Литвинов О. М., Орлов Ю. В., 2021
© Видавництво «Право», оформлення, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Постмодерн у фокусі кримінологічного аналізу.....	4
Кримінологія «свого» часу: засновки та установки.....	14

МЕТОДОЛОГІЯ

Сценарний підхід.....	28
Теорія ігор.....	43
Кримінологічна футурологія.....	56
Синергетичний підхід.....	69
Теорія хаосу.....	81
Системний підхід.....	97
Теорія сингулярності.....	108
Ad hoc: соціальна сингулярність.....	121
Психоісторичний підхід.....	127
Психоаналіз.....	139
Trauma studies.....	156
Моделювання.....	184
Мережевий підхід.....	198
Стратегічний підхід.....	210
Ситуаційний аналіз.....	226
Екзистенціальний аналіз.....	239

ПІСЛЯМОВА

Підсумки і наслідки кримінологічних розвідок.....	274
---	-----

ШПАЛЬТИ МІНУС

Новий цифровий порядок.....	283
Кіч криміналізації діянь в умовах соціального неадеквату.....	288
Антифашистські замальовки: інтелектуальні провокації та запобіжники непорозумінь.....	293

ПЕРЕДМОВА

Постмодерн у фокусі кримінологічного аналізу

В каком-то смысле наука – ключ от небесных врат, но им можно открыть и врата ада, а где какие – на то инструкции нет. Выбросить ключ и лишиться возможности попасть в рай? Или же потрудиться и выяснить, как правильно им пользоваться?

Ричард Фейнман

И карлик, взобравшись на плечи великана, видит дальше его.

Рэй Брэдбери

Ризикнемо передбачити головне питання, що виникає у того, хто вперше взяв цю або інші книги трилогії в руки.

Чи можливо пристосувати постмодерністські концепти до потреб сучасного кримінологічного аналізу?

Найкращий вигляд має шлях, уторований «стариганом Імануїлом» та барвисто змальований нашим земляком у геніальній сцені на Патріарших. Так ось, питання про можливість застосування теорій і концептів постмодернізму в кримінологічній науці розкривається через осмислення методологічних перспектив використання таких аналітичних практик для вирішення специфічних дослідницьких завдань.

Як відомо, постмодернізм подає себе як інтелектуальний маніфест, що закликає до переоцінювання наявного знання, до звільнення від узвичаєних навичок мислення та аналізу. Більш того, постмодернізму приписують революційний потенціал розвінчання наявних систем знання. Постмодерністські інтенції в науці стосуються, за різними версіями, пере-

оцінювання категоріального апарату, способів узагальнення і концептуалізації.

Постмодернізм як напрям у науковій теорії пропонує низку ідей, що описують стан справ у суспільстві постсучасності, і ці ідеї є продуктивними у сфері методології, а саме для розрізнення та розуміння своєрідності теоретико-методологічних підходів. Ключове припущення полягає в тому, що до системи наукових положень кримінологічних теорій необхідно впровадити основні постмодерністські концепти.

Серед ходових понять новітньої епохи ми виділили ті, які є альфою та омегою ознак соціальної реальності, серед іншого її кримінологічного сегмента. Це насамперед:

- *споживання* (пронизує все, що відбувається на всіх рівнях соціальної події-процесу);
- *дискурс* (рухома текстуальність як середовище суспільства);
- *практика* (процесуальне виконання, співвіднесені з дискурсом);
- *бажання* (імпульс до споживання);
- *ідентичність* (перманентний запит про індивідуальне існування, що виявляє себе в бажанні, дискурсі та практиці споживання).

Щодо деталей, то, дотримуючись дискурсу постмодернізму, соціальність може існувати в формі, стані, стилі життя споживання – у суспільстві достатку товарів усі соціальні учасники опиняються в оточенні об'єктів споживання. Споживання підноситься як ключовий процес, що конструює суспільство, розглядається як область свободи (у З. Баумана), як особливого типу мова (у Ж. Бодріяра).

Характерно, що споживання як поняття, що виступає призмою постмодерністського розгляду, відкриває специфіку стилю мислення, вбудованого у відповідний дискурс, – воно метафорично розіграє цілісність соціального світу й іронічно заперечує само себе. Споживання, по суті, перед-

бачає тотально відкритий процес, який відрізняє відсутність чіткої результативності. У цьому плані споживання є антиномичним модерністській *діяльності*: якщо останню вбудовано в *систему*, то перше – в ризому як рухливу структуру.

Ідея процесу втілилась у понятті практик, яке також розмиває поняття діяльності, вписує дії в розмірність процесу. Поняття практик має зв'язки з ідеєю споживання, оскільки вказує на текучий, спонтанний і тотальний характер здійснення. Крім того, воно викриває дисциплінування тіла соціумом і культурою, але водночас дає простір для тактичного ухиляння. Практики як поняття надають можливість створювати опис із позицій залучення в них, виходячи з ризоматичної організації соціального.

Головним концептом словника постмодернізму можна вважати саме поняття «дискурс», що поєднує ідеї тексту і процесу (практик). Соціологічний (а через нього і кримінологічний) зміст поняття дискурсу проявляється в ідеї про те, що інституційні підструктури суспільства, рольові та нормативні вимоги не інтегрують більше членів суспільства, тоді як діють рухливі правила дискурсивних практик. Подорожуючи різними сферами життя, учасники постмодерної соціальної ситуації стикаються з текстуальним жанровим розмаїттям як із фрагментарними нормативними просторами. Від модерністського соціального порядку це відрізняється тим, що учасники усвідомлюють відносність та умовність жанрових меж дискурсу, множинність дискурсів, що надають практикам іронію і деяку шизуватість як тимчасову залученість.

Поняття дискурсу передбачає певну структурованість та автономність як форму артикуляції знання в конкретній культурній традиції – поза будь-якими значущими момен-тами, привнесеними з боку суб'єкта. Виходить, учасник проявляє себе в ареалі дискурсу, але не здатен істотно змінювати його. У перспективі, яку відкриває дискурс, немає

чітко окресленої інституційної керуючої структури; при-
таманна дискурсу влада простягається іманентно на рівні
уявлень про світ; дискурс науки, медицини, стосунків –
кожен із них має інструменти, щоб позиціонувати себе як
справжній, керується внутрішніми локальними правилами,
в яких «розчиняється» суб'єкт. І все ж таки текст відрізня-
ється від соціального інституту, отже, дискурс передбачає
значний ступінь непередбачуваності та креативності; в самій
ідеї дискурсу закладено тенденції розпорошення сенсу, спо-
стерігається невідповідність дискурсу примусовій зов-
нішній каузальності.

Поняття дискурсу сигналізує про принципову множин-
ність, і це означає також можливість «вислизання» для тих,
хто реалізує дискурс (дискурсивні практики), уникаючи
модерністського самоототожнення з роллю, статусом або
нормою.

Мотиватором у дискурсі постмодернізму, суб'єктивною
відповіддю на соціальну ситуацію споживання стають ба-
жання або спокуса. Ж. Бодрійяр позначає стан моралі в по-
стмодерні як *fun-morality* – прагнення відчувати емоції, що
має характер «імперативного наказу розважатися... змуси-
ти себе хвилюватися, насолоджуватися»¹. Суспільство спо-
живання спокушає індивіда на тут-і-зараз-задоволення,
«задоволення поверхні, моментальності»². Реалізуючи прак-
тики споживання, перемикаючи реєстри дискурсу, учасник
соціального життя не будує планів і прогнозів, не досягає
статусу і не рухається до мети (адже відповідно до постмо-
дерністської позиції часової каузальності не існує), але на-
солоджується моментом.

Усе вищезгадане спричиняє трансформацію поняття
ідентичності. «Сучасні дискусії – вважає З. Бауман, – зараз

¹ Бодрійяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / пер. с фр. М. : Республика, Культурная революция, 2006. С. 110.

² Elliott A. Subject to ourselves: Social Theory, Psychoanalysis and Postmodernity. Herndon : Paradigm Publ., 2004. P. 20.

обертаються навколо осі ідентичності»¹. Знайти себе виявляється вкрай важко в очереті дискурсу, в зазначеній ситуації лихоліття. Дискурс постмодернізму контекстуально демонструє суб'єкта у фрагментованому світі, що на рівні свідомості веде постійний пошук втраченої ідентичності, постійно викарбовує власне «Я» з ілюзій щодо себе самого, постійно пред'являє себе для впізнання в інтер-простір.

Психосоціальне завдання відновити власну ідентичність подається як архіскладне в соціальному світі, який втратив визначеність порядку. Ідентичність вислизає – гендерна, національна, професійна компоненти розуміються як змінні. Проблема ідентичності шукає своє вирішення у рефлексивній практиці самоопису: учасник соціального життя в постмодерністській версії зливається з режимом тексту, промовляючи самого себе.

Рефлексивність у дискурсі постмодернізму також є пов'язаною з ідеєю процесу: постсучасне середовище – це фактично безперервний потік рефлексивності. Соціальність – це дискурсивна діяльність з інтерпретації і реінтерпретації. Як і будь-яка практика (на відміну від діяльності), рефлексія не має кінцевого результату як сенсу; особистість, що висловлюється, ніколи не може остаточно зафіксувати сенс, включно із сенсом власної ідентичності. Слова є багатоакцентними. За Р. Рорті, людина, що рефлексує, приречена на відчуття випадковості та крихкості словників і, отже, ідентичності². Марність здобуття ідентичності, тим не менше, не скасовує актуальності її пошуку у формі участі у різноманітних дискурсах і практиках, врешті-решт, у споживанні (шопінг, флірт з предметами, блукання в соціальних мережах становлять повсякденність персонажа дискурсу постмодернізму).

¹ Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. М. : Логос, 2005. С. 176.

² Рорти Р. Частная ирония и либеральная надежда // Контексты современности. Хрестоматия. Сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева. Казань: Изд-во КГУ, 1995. С. 56–61.

Новітнім часам, багато в чому орієнтованим на розвінчання дискурсу модернізму, притаманне акцентування на процесуальності та взаємозумовленості як прийомі, що нівелює розрізнення. Усі поняття, як і фрагменти світу, згадані нами у цій частині, перебувають у складній зумовленості, детермінація розмивається. Ефект істинності дискурсу – у наведенні метафори (перенесення властивостей певного фрагмента в довільному напрямі на інший фрагмент), що ілюструє недискретність і зв'язаність фрагментів соціального життя. Іронія як прийом дискурсу постмодернізму також працює на елімінацію детермінізму: щось водночас присутнє і відсутнє, впливає і не впливає. Причинність, атрибут дискурсу модернізму, існує у часовому континуумі, тоді як постмодерністська іронія апелює до моменту.

Новий стиль наукового аналізу, який яскраво простежується у сучасних кримінологічних текстах, характеризується не лише оперуванням вищезазначеними концептами, але й інтенцією викриття колишніх, модерністських за суттю побудов – цей дискурс присвячений емансипації від колишніх системних начал у кримінологічній теорії, орієнтований на легітимацію свободи дослідників, що настроює їх проти зайвої авторитарності. При цьому інакшість дискурсу проявляє себе не стільки в тому, щоб сконструювати свою модель і понятійний комплекс, але в тому, щоб створити умови для несконструйованості моделі, яка втрачає чіткий контур в постійному потоці множинності висловлювань. У постмодерністському кримінологічному дискурсі розмикається замкнуте, децентралізується центр і проблематизується будь-який сенс. Кримінологічна теорія подає себе як відсутнє, що свідомо ускладнює нашу аналітичну завдання – охарактеризувати те, що вислизає.

Якщо відмінною рисою стилю узагальнення в дискурсі модернізму було розрізнення, то характерним кроком у текстах дискурсу нової епохи можна вважати зняття або подо-

лання розрізнення, рух до ідіосинкразії, дедиференціації і децентрації. «Постмодерн не бореться з каноном, бо у підґрунті цієї боротьби лежить імпліцитно презумпція визнання влади останнього, він навіть не відкидає саме поняття канону – він його ігнорує»¹.

Стилістика нового за формою кримінологічного аналізу, який позиціонує себе поза протиставленням суб'єкта й об'єкта, внутрішнього і зовнішнього, соціального й індивідуального, не знає кордонів і через це втрачає силу каузальності як спосіб узагальнення. Замість об'єктів, упорядкованих у часі та просторі, дискурс будується на ідеї процесу: учасники соціального життя (наскільки вони «є») не стільки дотримуються правил, скільки віддаються процесу. У постмодерністському зображенні суспільства не є актуальним ціннісно-нормативний вплив, оскільки як суб'єкти, так і соціальні умови є вкрай рухливими, змінюються раптово, нехтуючи будь-якими розумними уявленнями і не дотримуючись твердої логіки або виразних схем.

Зняття розрізнення і розмиття детермінації є співзвучним розумінню часу, точніше лихоліття, яке постулюється в цьому текстовому полі. Будь-яка часова обумовленість відкидається як те, що обмежує, особливо модерністська теза про поступальний біг прогресу. Не прагнучи і не маючи можливості отримати контроль над часом, спорудити довгостроковий план, «суб'єкт» знаходить себе в епізодах соціального життя. В обстановці граничної спонтанності причинно-наслідкове пояснення втрачає сенс, і це є однією з кінцевих установок, які організовують постмодерністський стиль викладу: «вигадувати, вигадувати нестримно, не звертаючи уваги на зв'язки, зробити узагальнення неможливими»².

¹ Turner C. Lyotard and Weber: Postmodern Rules and Neo-Kantian Values. *Theories of Modernity and Postmodernity*. London : Sage. 1990. P. 110.

² Рейнгольд С. «Отравить монаха», или человеческие ценности по Умберто Эко. URL: http://lib.ru/UMBEKO/s_rejngold.txt_with-big-pictures.html.

Дискурс постмодернізму з його антипатією до маніпулятивної причинності не те, що тотально позбавляє об'єкти соціального світу своєї зв'язності, але допускає її в стані одночасності та хаосу, що означає повсюдну співзумовленість. Співзумовленість як особливий, нелінійний або локальний тип детермінізму означає максимум зв'язків і можливостей результату – подібно до того, що описано в роботах Г. Зіммеля: все перебуває в усьому в будь-якій взаємодії. Існують сили і перехідні відносини між кожною точкою і кожною іншою якоюсь точкою світу. Хаос задає рівномірно всі події, і твердження довільності правил як спонтанно закріплених знаків надає можливість трактувати світ як текст, вільний у своєму поширенні. Саме фрагментарне, асоціативне і поетичне мислення¹ стає характерною ознакою кримінологічного дискурсу постмодернізму (як і постмодерного світу), що вказує на те, що учасники соціального життя, включно з науковцями, залучаються в ігри локального семантичного досвіду, множинні обміни знаками.

Оскільки кримінологічна теорія, як і інший текст, згідно з дискурсом постмодернізму не стільки відбиває те, що відбувається в соціальній реальності, скільки створює її, орієнтиром теоретизування стає метафоричне саморозкриття. Офіс, крамниця, в'язниця – локальний фрагмент життя суспільства ілюструє тотальні соціальні процеси (так, вітрина подається як осередок соціальних відносин, кульмінація міського процесу, супермаркет – як осередок споживання і сублімація всього суспільного життя). Образний стиль дискурсу справляє враження художнього тексту – це наші казки на ніч, де течуть не молоко і мед, а хвилі неону на бетон і пластик. Ефект уподібнення виступає засобом конструювання теоретичного узагальнення. Суміжний при-

¹ Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. М. : Логос, 2005.

йом, когерентний маніфестації плюралізму мовних ігор і життєвих стилів. Щоб уникнути обмежень, неминучих, коли що-небудь постулюється, в дискурс інспіровано іронію, що надає можливість вводити твердження та водночас заперечувати його, «дає змогу уникнути абсолютизації однієї з версій можливого досвіду»¹. У результаті ми отримуємо дискурс парадоксів на кшталт:

– *усуспільнення ставить індивіда в двоїсте становище: воно залучає його в себе, й водночас індивід протистойть усуспільненню;*

– *суспільство споживання є в тому ж самому плані суспільством турботи і суспільством репресії, мирним суспільством і суспільством насильства;*

– *суспільство лише симулює право вибору; насправді є лише три опції, ким тобі бути: продавець, покупець, товар.*

Зазначені способи і прийоми, поширені в кримінологічному дискурсі постмодернізму, а саме зняття розрізнення, процесуальність, взаємозумовленість плюс метафора й іронія, цікаві ще й тим, що вони неточні, неконкретні та суперечливі, адже саме це і є свідченням смисловий когерентності змісту кримінологічної теорії і способу її викладу – сама ігрова сутність постмодерну запобігає його визначенню. Дискурсивна своєрідність кримінологічного аналізу полягає, крім іншого, в принципово нереалізованій фіксації безлічі зв'язків фрагментів соціального світу: в картині світу наскрізним орієнтиром виступає плюралізм, тобто свобода маневру, яка досягається шляхом угамування бажань, що вічно вислизують, і пошуку ідентичності в жанрах всіляких дискурсів.

¹ Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Мн : Интерпрессервис, 2001. С. 439.

Кримінологія «свого часу»: засновки та установки

*Все хорошо лишь на своем месте,
в свое время*

Ромен Роллан

*Оплодотворять прошедшее и рож-
дать будущее –
вот чем должно быть настоящее.*

Фридрих Ницше

Винесена у заголовок цієї монографії претензія авторів на мислення й висловлювання з позицій «свого часу» потребує серед іншого (а може, й передусім) звернення до питань методологічного штибу, адже що означає мислити «своїм часом»? І чим, власне, є «свій час» та і час загалом? Певна річ, відповіді на ці фундаментальні питання не лежать на поверхні. Варто визнати, що й досі немає задовільного (такого, яке б задовольняло критерії раціонального розуму, себто розумову принциповість) визначення часу, якщо, звісно, не обмежуватись виключно календарним його виміром, інакше – хроносом. Не варто, мабуть, у цій частині роботи заглиблюватись і в питання про інші виміри, чи то типи часу, до яких, спираючись на давньогрецьку міфологію й середньовічну схоластику, відносять кайрос (час можливостей, «божественний» час, сприятливий час для дії – В. А. Нікітін¹, О. Ю. Михайлова², Ю. В. Чудновський³) і циклос

¹ Никитин В. А. Время иного: социальное пространство через изменение временных параметров // За... Самоорганизация в стремительно меняющемся мире : сб. статей. Київ : Оптима, 2012. С. 287–291.

² Михайлова О. Ю. За синхронизацией // За... Самоорганизация в стремительно меняющемся мире : сб. статей. Київ : Оптима, 2012. С. 152–173.

³ Чудновский Ю. В. Горизонты, границы, пределы // За... Самоорганизация в стремительно меняющемся мире : сб. статей. Київ : Оптима, 2012. С. 55–71.